

Наталля Паляшчук (Мінск)

З НАЗІРАННЯЎ НАД ФРАЗЕАЛОГІЯЙ “КНІГІ ЗАПІСАЎ” (1522–1552 гг.)

У айчынным дыяхранічным мовазнаўстве грунтоўна даследаваны графіка-арфаграфічныя, марфалагічныя, лексічныя асаблівасці помнікаў старабеларускай дзелавой пісьменнасці (гл., напрыклад, працы Булыкі А.М., Жураўскага А.І., Крамко І.І., Шакуна Л.М. і інш.). Між тым фразеалагічны склад асобных тэкстаў да цяперашняга часу не атрымаў належнага навуковага асвятлення. Ажыццяўленне доследаў у гэтым напрамку будзе мець важнае значэнне для выяўлення заканамернасцей развіцця фразеалагічнай сістэмы беларускай мовы, а таксама будзе садзейнічаць больш поўнаму ўяўленню пра мову кожнага прааналізаванага помніка.

У дадзеным артыкуле абагульнены вынікі назіранняў над фразеалагічным корпусам “Кнігі запісаў” (1522–1552)*, тома 28 Метрыкі Вялікага княства Літоўскага [1], у якой сабраны дакументы ўрадавага паходжання – прывілеі, пацвярджэнні і інскрыпцыі (жанравая прыналежнасць дакументаў вызначана на падставе іх саманазвы, фармуляра, структуры).

З’яўляючыся прыхільнікамі шырокага разумення фразеалогіі [2], лічым, што фразеалогія старабеларускай мовы прадстаўлена ўзнаўляльнымі камбінаванымі моўнымі адзінкамі з *рознай ступенню* семантычнай злітнасці кампанентаў – уласна фразеалагізмамі (яны ўтвараюць ядро, цэнтр): *белая плоть* ‘жанчына’, *унесці з рук* ‘пазбавіцца ўлады’, *меч вкідати* ‘ўносіць разлад’; фразеалагізаванымі адзінкамі, якія ўяўляюць сабой серыйныя ўстойлівыя словазлучэнні тэрміналагічнага зместу: *право дедичное* ‘спадчыннае права’, *право закупное* ‘права на арэнду’, *право залоговое* ‘права на забранне маёмасці ў выпадку нявыплаты закладу’; а таксама штампамі, традыцыйнымі і этыкетнымі формуламі, прыказкамі і прымаўкамі (перыферыя адзінкі): *Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ*; *били намъ о томъ, што ..., блаженной памяти, божью милостью*. Зразумела, месца ў фразеалагічнай прасторы мовы (цэнтр – перыферыя) прадвызначае ў пералічаных складніках неаднолькавае сукупнае праяўленне такіх рыс, як устойлівасць, узнаўляльнасць, ідыяматычнасць, канстантнасць і нязменнасць парадку кампанентаў, якіх павінна быць як мінімум два, функцыянальнае адзінства ўсяго словазлучэння, цэльнасць яго як сродку намінацыі, экспрэсіўнасць, даволі частая таўталагічнасць яго кампанентаў, магчымая сінанімічная замена асобным словам.

* У 2007–2009 гг. пры падтрымцы БРФФД намі выконвалася навукова-даследчая работа “Структура і лексіка-фразеалагічны склад “Кнігі запісаў” (1522–1552).

У названай “Кнізе запісаў” паводле структуры і сямантыкі сярод устойлівых слоўных комплексаў (фразем, фразеаспалучэнняў) найбольшай частотнасцю ўжывання вызначаюцца

– дзеяслоўныя фраземы, што вызначаюцца агульным значэннем дзеяння, у сказе з’яўляюцца прэдыкатам і выступаюць у сінтаксічнай функцыі выказніка. Іх структура прадстаўлена дзеясловам і назоўнікам ва ўскосным склоне (з наяўным ці адсутным пры ім прыназоўнікам): *брати кь рукамь* ‘авалодваць, атрымліваць ва ўладанне’, *моць дати* ‘аказаць падтрымку’, *место садити* ‘засноўваць горад, замак’, *конемь служыти* ‘выконваць верхавую або падводную павіннасць’, *мети при памети* ‘памятаць’, *стояти на праве* ‘судзіцца’ і г.д. Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены фразеалагічныя адзінкі ў складзе дзеяслова і прыслоўя: *досыть вчинити* ‘выканаць’, *чинити знаменито* ‘даводзіць да ведама’, *чинити явно* ‘даводзіць да ведама’; дзеяслова ў асабовай форме і інфінітыва: *дати знати* ‘паведаміць’, *дати ведати* ‘паведаміць’; дзеяслова і займенніка: *брати на себе* ‘прысвойваць’; дзеепрыметніка і залежнага ад яго назоўніка: *горломь караный* ‘пакараны смерцю’;

– назоўнікава-прыметнікавыя фраземы, у склад якіх уваходзіць назоўнік і залежны ад яго ў ліку, родзе, склоне прыметнік (дзеепрыметнік). Усе яны маюць агульнае значэнне асобы або прадмета, у сінтаксічнай канструкцыі могуць быць суб'ектам, аб'ектам або прэдыкатам і выконваюць адпаведна функцыі дзейніка, дапаўнення і іменнай часткі састаўнога выказніка. Назіранні паказваюць, што яны з’яўляюцца 1) назвамі асоб па сацыяльнаму становішчу: *кнегиня великая* ‘ўладальніца і правіцельніца значнага па тэрыторыі і моцы ўдзельнага княства’, *люди бискупьи, люди боярские, люди господарские, люди князские, люди панские* ‘падданыя, якія знаходзіліся ў феадальнай залежнасці ў розных асоб’, *слуги путные* ‘падданыя, якія пастаўлялі падводы’; 2) назвамі асоб па пасадах і роду заняткаў: *гетмань полный* ‘начальнік дзеючага каралеўскага або вялікакняжацкага войска’, *подскарбий земский* ‘урадавы казначэй, які кіраваў зборам падаткаў і распараджаўся сабранымі сродкамі’; 3) назвамі афіцыйнай дакументацыі, што выдавалася органамі ўлады: *грамота опасная* ‘ахоўная грамата’, *листъ веновный* ‘дакумент, які пацвярджае правы ўдавы і адзінокай жанчыны на карыстанне зямлёй, маёмасцю, грашовымі сродкамі’, *листъ вызнанный* ‘дакумент аб пацвярджэнні якой-небудзь здзелкі’, *листъ еднальный* ‘дакумент аб пагадненні судовых бакоў’, *листъ продажный* ‘дакумент, які пацвярджае акт продажу чаго-небудзь’; 4) назвамі падаткаў і пошлін: *дань грошовая* ‘падатак грашыма’, *дань медовая* ‘падатак мёдам’, *дань пенежная* ‘падатак грашыма’, *мыто звыклое, мыто звычайное, мыто мостовое, мыто скопное, мыто соляное* ‘розныя віды спецыяльных пошлін’, *пенязи корчомные* ‘плата за арэнду карчмы’, *пенязи серебщизные* ‘грашовы падатак серабром’; 5) назвамі грашовых адзінак: *грошь людский* ‘старажытная грашовая адзінка, роўная 0,8 сучаснага ёй літоўскага гроша’, *грошь широкий* ‘старажытная польская грашовая адзінка, вартасць якой была прыблізна ў 1,5–2 разы большай, чым вартасць звычайнага польскага гроша’;

грошъ узкий ‘звычайны польскі грош як проціпастаўленне шырокаму грошу’; 6) назвамі маёмасці: *берегъ бобровый* ‘бераг з бобровымі норами’, *дерево бортное* ‘дрэва, у якім было дупло з пчоламі’; *ловы зверные* ‘ўгоддзе, дзе палявалі на жывёл’, *нива отчизная* ‘палатак, які перайшоў у спадчыну ад бацькі’; 7) назвамі відаў дзейнасці: *работа деревяная* ‘нарыхтоўка драўніны’, *работа попельная* ‘нарыхтоўка попелу’, *работа езовая* ‘пляценне перагародак папярком ракі для затрымання і лоўлі рыб’, *шынкъ медовый* ‘продаж хмельных напояў з мёду’, *шынкъ пивный* ‘продаж піва’, *шынкъ горелченный* ‘продаж гарэлкі’.

Спарадычна прадстаўлены ўстойлівыя выразы, пабудаваныя па мадэлі назоўнік + назоўнік у родным склоне, назоўнік + назоўнік у назоўным склоне: *подниманье стаций* ‘утрыманне феадала ў час яго паездкі па правінцыі’, *даванье стаций* ‘утрыманне феадала ў час яго паездкі па правінцыі’, *листъ подтверждение* ‘дакумент, якім пацвярджаецца што-небудзь’.

Шырынёй ужывання ў “Кнізе запісаў” не вызначаюцца прыслоўныя фраземы, у складзе якіх фіксуецца прыназоўнік і назоўнік ва ўскосным склоне, які можа суправаджацца прыметнікам: *на вечность*, *на вечные часы* ‘ў пажыццёвае карыстанне’, *на писме* ‘ў пісьмовым выглядзе’, *до живота* ‘да смерці’, *по животе* ‘пасля смерці’.

Назіранні паказалі, што ў “Кнізе запісаў” функцыянуюць галоўным чынам адназначныя фраземы. Многазначнасцю вызначаецца фразеалагізм *бити чоломъ*, які выступае са значэннямі ‘звяртацца’, ‘прасіць’. Вядома, што гэты ўстойлівы выраз з’явіўся ў пісьменнасці на мяжы XIII–XIV стст. На аснове яго першаснага значэння – ‘кланяцца да самай зямлі’ – развіліся значэнні ‘звяртацца’, ‘кланяцца’, ‘прасіць’, ‘прад’яўляць іск’, ‘паведамляць’, ‘вітаць’, прычынай чаго стала, як лічыцца, страта словам *чело* значэнняў ‘лоб’, ‘галава’ [3, 36]. У разгледжаных дакументах “Кнігі запісаў” *бити чоломъ* пры рэалізацыі семантыкі ‘звяртацца’ суправаджаецца намінацыйнай асобою па пасадзе / сацыяльнаму становішчу, імем / імем і прозвішчам асобы, лексмай *поведити*; па структуры самі ж канструкцыі з гэтым фразеалагізмам – складаназалежныя сказы з даданай дапаўняльнай часткай, звязанай з галоўнай пры дапамозе злучніка *ижъ*, галоўная частка прадстаўлена простым сказам, ускладненым аднароднымі выказнікамі. Значэнне ‘прасіць’ названы фразеалагізм выяўляе ў складаназалежных сказах з даданай дапаўняльнай мэты, звязанай з галоўным сказам пры дапамозе злучнікаў *абы*, *абыхмо*. Параўн.: *Биль намъ чоломъ* плебанъ костела панны Марыи у месте н(а)шомъ Шадовскомъ кн(я)зь Павел и *поведилъ* перед нами, *ижъ* который костел постановен есть в тамошнемъ местечку н(а)шомъ Шадовскомъ.... и *биль намъ чоломъ*, абыхмо тамошний костел панны Марыи в Шадове уфуньдовали ... [1, 128].

Некаторыя фраземы, адзначаныя ў “Кнізе запісаў”, уступаюць у сінанімічныя адносіны і ўтвараюць сінанімічныя рады, якія ўключаюць

аднаструктурныя спалучэнні, якія розняцца адным кампанентам: *вделати змову* – *вчинити змову* ‘дамовіцца’, *вделати шкоду* – *вчинити*

шкоду ‘нашкодзіць’, *подати въ держанье – дати въ держанье* ‘аддаць у распараджэнне’, *шкоды чинити – переказы чинити* ‘шкодзіць, наносіць страту’, *служба бортная – земля бортная* ‘ўгоддзе, дзе знаходзіліся дрэвы з борцамі’, *служба пустовская – земля пустовская* ‘зямля, якая не апрацоўвалася’, *служба пашиная – земля пашиная* ‘ворная зямля’, *право немецкое – право майдебургское* ‘сукупнасць прававых норм, што вызначалі саслоўна-прававое становішча гараджан ва ўмовах феадальнага грамадства’, *подниманье стаций – даванье стаций* ‘утрыманне феадала ў час яго паездкі па правінцыі’ і інш.;

аднаструктурныя спалучэнні, якія ўтрымліваюць у сваім складзе два розныя кампаненты: *грамота опасная – листъ кклейтовный* ‘ахоўная грамата’ і інш.;

фразему / фраземы і універбальную назву: *грамота опасная – листъ кклейтовный* – *кклеить* ‘ахоўная грамата’, *пенязи куничные – кунца* ‘від пошліны’, *потверженье – листъ потверженье* ‘дакумент, якім пацвярджаецца што-небудзь’, *листъ позовный – позва* ‘выклік у суд’, *пенязи серебищные – серебищна* ‘грашовы падатак серабром’, *служба пустовская – земля пустовская – пустошищна* ‘зямля, якая не была заселена і якая не апрацоўвалася’; *бити чоломъ ‘прасіць’ – просити; шкоду чинити ‘шкодзіць’ – шкодити* і інш.;

рознаструктурныя фраземы: *на вечность – на вечные часы* ‘ў пажыццёвае карыстанне’, *дати ведати – дати ведомость* ‘паведаміць’.

Трэба падкрэсліць пазіцыйную замацаванасць фразеаспалучэнняў. Так, дзеяслоўныя фраземы з’яўляюцца паказальнымі для асноўнай часткі прывілеяў, пацвярджэнняў, інскрыпцый “Кнігі запісаў”, у першую чаргу для promulgatio (публічнае аб’яўленне), narratio (выклад абставін справы). Фраземы са значэннем прадметнасці фіксуюцца ў intitulatio (абазначэнне асобы, ад якой зыходзіць дакумент), inscriptio (абазначэнне асобы, якой накіраваны дакумент), narratio, dispositio (распараджэнне). Пры гэтым назва асоб па пасадах, характэрны для ўсіх пералічаных клаўзаў; абазначэнні аб’ектаў, якія перадаваліся ў маёмасць, пошлін і павіннасцей, у найбольшай ступені фіксуюцца ў dispositio.

Як відаць з праналізаванага матэрыялу, “Кніга запісаў” вызначаецца шэрагам фразеалагічных гнёздаў – устойлівых слоўных комплексаў, якія маюць у сваім складзе адно і тое ж слова ў якасці стрыжнявага (тытульнага) кампанента. Так, тытульным словам ў субстантыўна-ад’ектыўных фраземах выступаюць лексемы *бочка, вера, воля, грошы, дань, земляца, земля, корчма, листъ, ловы, люди, мыто, нива, пенязь, право, реестръ, работа, слуга, служба, шинкъ*. Дзеясловы *брати, быти, вделати, взяти, вчинити, давати, дати, держати, мети, подати, стати, чинити* з’явіліся апорнымі ва ўтварэнні фразеаспалучэнняў са значэннем дзеяння. Здольнасць названых лексем уваходзіць у склад устойлівых слоўных комплексаў пацвярджаецца данымі “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”.

Усе фразеалагічныя адзінкі “Кнігі запісаў” адносяцца да аднавяршынных, у склад якіх уваходзяць назоўнік (стрыжнявае слова) і

прыназоўнік (*съ руки, съ письма, на письме, съ права, безъ меры*), двувяршынных, якія ўтвараюцца з двух самастойных слоў (адно з іх стрыжнёвае), часам дапаўняюцца прыназоўнікам або часціцай (*рука неприятельская, до рукъ давати*), многавяршынных, якія маюць у сваім складзе тры і больш кампаненты, прадстаўленыя трыма і больш самастойнымі словамі (адно з іх стрыжнёвае) і суправаджаюцца службовым словам (тыпу *подати въ мощъ и въ держанье*).

Фактычны матэрыял праведзенага даследавання можа стаць асновай для стварэння лексікаграфічных фразеалагічных даведнікаў старабеларускай мовы (у тым ліку і дзелавой пісьменнасці), з'яўленне якіх, безумоўна, пашырыць кірункі доследаў беларускай фразеалогіі ў дыяхранічным аспекце.

Літаратура

1. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Мінск: АТННАЕUM, 2000. – 312 с.
2. Паляшчук, Н.В. Аб межах фразеалагізмаў у гісторыка–лінгвістычных даследаваннях / Н.В. Паляшчук // Скарына і наш час: Матэрыялы IV міжнар. навук. канф., Гомель, 12–14 лістапада 2008 г. / Гомел. дзярж. ун-т, рэдкал.: А.А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]: у 2 ч. – Гомель, 2008. – Ч. I. – С. 361–367
3. Волков, С.С. Лексика русских челобитных XVII в. / С.С. Волков. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – 163 с.